

- өзіндік түйін жасап, сыни пікір білдіре алуы;
- тақырып бойынша толық, жүйелі білімнің болуы.

Қорытындылай келе, білім алушылардың тақырыпты және теориялық материалды жан-жақты жете меңгеріп, тиянақты талдау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған әрі сыни тұрғыдан терең ойлау мен пікір білдіруіне зор ықпалын тигізетін бұл технологияның маңызы мен тиімділігі зор. Автор, педагогика ғылымдарының докторы, профессор Оразахынова Нұрша Алжанбайқызы айтқандай: «Сатылай кешенді талдау – ұлттық құндылықтарымызды бағалай білуге, оның білім көкжиегінде кең таралуына ықпал етіп, күнделікті өмірде қолдану аясын жақсартуға бағыттайтын оқыту».

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Н.Оразахынова «Сатылай кешенді оқыту» технологиясының әдістемесі (Әдістемелік құрал), Астана, 2015.
2. Ф.Ш. Оразбаева, Н.А.Оразахынова «Фонетикалық бірліктерді сатылай кешенді талдау» Оқу құралы, Алматы, 2011.
3. Қазақ әдебиеті (С.Ч.Тұрсынғалиева, Р.Зайкенова), 6-сынып.
4. <https://alashaqparat.kz/9-109/>

Нұрлан Гауһартас Нұрланқызы

Қазақ тілі мен әдебиеті» ББ 2-курс магистранты
Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

n.gauhartas@mail.ru

*Ғылыми жетекші:
ф.ғ.к., қауым. профессор Такиров С.У.*

АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ТҰРСЫНЖАН ШАПАЙ ЗЕРТТЕУІНДЕ

Қазақ әдебиетінің аса қуатты арнасына айналған абайтану ғылымы осы уақытқа дейін ғалымдар назарынан тыс қалып көрмеген. Қазақ әдебиетінде, оның ішінде қазақ поэзиясының шырқау биігінен орын алған Абай Құнанбайұлының шығармаларын талдап тауысу мүмкін бола қоймас. Себебі әр зерттеуші-ғалым, саралау үстінде өзінше бір жаңа ой, өзгеше көзқарас, көркемдік ерекшелік анықтайды. Еліміз тәуелсіздік алған жылдары Абай шығармашылығы туралы тың ойлар айтыла бастады. Сондай жаңа көзқарастың, ерекше әдеби сын жазу үлгісінің иесі – Тұрсынжан Шапай. Т.Шапайдың «Ой түбінде жатқан сөз», «Шын жүрек – бір жүрек», «Қазақтың жаны» деген еңбектері жарық көрді. 2001 жылы «Шын жүрек – бір жүрек» атты кітабы үшін Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығын иеленді. Ғылыми-зерттеу еңбектерінде қазіргі қазақ лирикасы, лирикалық тұлға және абайтану мәселелерін жазған. Жүзден астам ғылыми, әдеби және публицистикалық мақалалар авторы.

Әдеби сыны мықты әдебиет – ұлы әдебиет. Ал сол сынды орынды әрі дәлме-дәл айта білу – үлкен шеберлік пен терең ойшылдықты талап етеді. Тұрсынжан Шапайдың сыны бұрынғы үйреншікті кемшілігі мен басым тұстарын анықтап, талдап беретін сындарға қарағанда мүлде өзгеше екендігін бірден аңғаруға болады. Сыншының ой иірімі мен сөз саптауы, жазу стилі мен ойлау жүйесі шығармашылығымен, зерттеу еңбектерімен жаңа танысқан адамды таңдандырмай қоймайды. Бұл жайында белгілі зерттеуші, абайтанушы Т.Жұртбай: «...Тұрсынжанның жазған әдеби-сыни мақалаларын сын деп қабылдай алмайсың. Ол – Тұрсынжанның өзінің мына әдебиетке, өнерге, қоғамға деген көзқарасын білдіретін төл туындысы. Жай көзқарас емес, көркем көзқарас», – деп пікір білдіреді. Сыншының әдеби сын жазудағы шеберлігін: «Тұрсынжан сонау жыраулар әдебиетіндегі поэзияны талдасын, бүгінгі күнгі лириканы талдасын, оның түбінде ой жатады. Және сол көркем шығарманың, өлеңнің астарын дәл табады», - деп жазады [1].

Қазіргі таңдағы абайтану ғылымына сүбелі үлес қосқан Т.Шапайдың құнды еңбегі - «Шын жүрек – бір жүрек» кітабы. Кейін бұл еңбек «Анық Абай» атауымен қайта басылып

шықты. Бұл кітап Абай шығармаларын зерттеп, талдаудағы өзінің тосындығымен ерекшеленеді. Сыншы ақынның шығармашылық келбетін, дара тұлғасын ашуға барынша тырысқан. Ғалым Г.Пірәлі кейін «Анық Абай» деген атпен шыққан Тұрсынжан Шапайдың зерттеу еңбегінің әр тарауын жеке-жеке талдап, талдау барысында жоғары баға беріп: «...Тақырыптар ғылыми монографияларға, диссертациялық жұмыстарға тән тірескен ғылымилық байқалмағанымен оны тереңдей танып, ішкі табиғатымен Абайды да, өленді де өзінің өзегінен өткізе білген білімпаздықты байқайсыз. Өзінің зерттегелі отырған нысанасына өлердей ғашық әрі оны терең танып білетін кәсіби маман екенін танытады», - дейді [2; 174].

Абай шығармашылығының өзгелерге ұқсамайтын тосындығы мен ғаламат қуаты қазақ жеріндегі поэтикалық деңгей мен оқырман қауымның өзгеруіне ықпал етті. Осы жөнінде Тұрсынжан Шапай «Анық Абай» кітабындағы «Кемеңгер» атты мақаласында ақынның тыңдаушының жақсы-жаман қасиеттерін саралағанын жазады: «Өз сөздерінің түрі жат, түбі терең екенін, мұндай сөзді «ынталы жүрепкен» ұғу керек екенін Абай да неше мәрте ескертеді. Сөз ұқпаудың да түр-түрі бар. Соның ішінде, салғырттық, ынтасыздық – Абайға қайғы» [3; 21].

Сыншы ақынның идеалындағы тыңдаушы-оқырманды өлеңінен үзінді келтіре отырып, келесідей сипаттайды:

«Жүрегі – айна, көңілі – ояу,
Сөз тыңдамас ол баяу,
Өз өнері тұр таяу,
Ұқпасын ба сөзді тез?

«Өз өнері тұр таяу» деп, Абай жақсы тыңдаушыны өз парасатының деңгейіне көтере әспеттейді» [3; 21].

Ұлы дарын иесінің шығармашылығына қарап отырсақ, өлеңдерінде тек өзіне тән тартымдылық пен қайталанбас қолтаңбасы айқын көрінеді. Ақын рухани байып, қабілеттерін шыңдап, поэзия бұлағымен сусындауы үшін жан-жақтан білім іздегені анық. Сыншы осы тұрғысынан Абай бәріміз білетін Пушкин, Лермонтов, Толстойдан басқа ақындарды да оқыды деген пікір келтіреді: «Мәселен, оның Фетті оқығанында күмәнім жоқ. Фет етістіксіз өлеңімен талайды дүрліктірді. Абайдың, керісінше, ыңғай бір етістіктерге жүк артатын өлеңдерінде Фетпен де іштей бір бәсеке бар сияқты көрінеді де тұрады». Бұл пікіріне дәлел ретінде: «Мәселен, «Қызарып, сұрланыптағы» естелік, наз, көңіл-күй, сезім құбылыстарының алмасу, даму динамикасы – үстемелеп келетін толып жатқан етістік-баяндауыштармен беріледі. Бұл – бітіп болмайтын ұзақ бір сөйлем, бір тыныспен айтылған сыр. «Тотықұс түсті көбелек», «Оспанға» («Жайнаған туың жығылмай») сияқты өлеңдерінде де Абайдың етістікке жасаған «эксперимент!» айқын көрінеді» - деп жазады [3; 23].

Сыншы ақын Феттен бөлек В.А.Жуковскийді де оқыған деп ойлайды: «Асқа, тойға баратұғын» өлеңінің фабулалық сұлдерін, қойылған негізгі мәселенің түп-төркінін іздесек, Жуковскийдің, «Людмила», «Светлана» балладаларына, сол арқылы неміс ақыны Г.А.Бюргердің «Ленора» балладасына, сосын... Г. Гейнениң Лермонтов аударған бір өлеңіне шығамыз. Осындай қиыр-шиыр жол кешесіз. Ал, Абайдағы кейбір бейне, сарындардың тегін тектесеніз, бұдан да қиын бұралаңдарға түсесіз...» [3; 23].

А.Құнанбайұлы орыс ақын-жазушыларының шығармаларын тек оқып қана қоймай, аударма жасағаны бәрімізге белгілі. Бұл жөнінде зерттеуші: «Аударма — Абай үшін шеберлік жетілдіру, өнер жарыстыру ғана емес, өзі теңдеспен сырласу, ортасына «жат» ойлар мен сезімдерді қазақша өрнектеу талабынан туған қажеттілік деп қарау керек» - деп пайымдайды [3; 23]. Осы «жат» ойлар мен сезімдерді қазақша өрнектеу барысында Абай қазақ поэзиясында үлкен орны бар табиғат лирикасын кеңінен ашып, енгізіп кетті. Т.Шапай бұл құбылысқа былай деп баға береді: «Абай табиғат лирикасы арқылы қазақ өлеңінің назарына және бір жаңа көкжиек ашты, жаңа көркемдік тәсілдер енгізді. Ең бастысы — сол көркемдік объектіні игеру, түйсіну, өрнектеу, бейнелеу үстінде және бір сала жаңа

поэтикалық, тіл жасақтады. Бұл – қазақтың көркемдік санасындағы ұлы төңкерістердің бірі болды» [3; 27].

Қазақтың бас ақынының аударма саласында тынбай еңбек еткені соншалық – қаншама аудармалар жасалып, соның әсерінен керемет туындылар дүниеге келді. Бұл жайында Тұрсынжан Шапай: «...Абай өлең жазған жиырма шақты жылдың ішінде қазақ өлеңі әлемдегі поэтикалық мәдениеті ең зор елдердің поэзиясымен үзеңгі қағысты. Бұл мерейлі оқиғаның мезгіл-межесі, нақты «датасы» – Абайдың көп атақты өлеңдері жазылып үлгерген, Пушкиннен ғажайып аудармалар жасалған 1889-90 жылдар деп шамалаймыз», - деп өзінің жоғары бағасын береді [3; 21].

«Анық Абай» кітабына енген тағы бір маңызды мақала – «Абай мен Дулат». Сыншы мұнда Абайдың бойындағы осынша тұмса талант пен ұзақ жылдар бойы жалғасып келе жатқан қазақ сөзінің мәйегі бұрыннан бері сабақтасып, кейінгі ұрпаққа беріліп келе жатқанын айтады. Осы арқылы Дулат пен Абайдың арасындағы сабақтастықты жеткізгісі келеді. Абай Шортанбай, Бұқар жырау мен Дулат жайлы, олардың шығармалары жайлы бекерге сөз қозғаған жоқ. Т. Шапай Абайдың бұл ақындар туралы айтқан сөзінің мәнін: «...Шортанбай, Дулат шығармашылығының халықшылдық, әлеуметшілдік сипаттарын, өзіндік шындығы мен әсемдігін жоққа шығару емес – жаңа поэтиканың туғанын жариялау. Осы фактіні жұрт санасына сіңіру үшін нақ солардың беделі қажет болды деп түсіну керек», - деп түсіндіреді [4; 226].

Зерттеуші Абай мен Дулат арасындағы параллельдерді, шығармашылықтарындағы үндестікті нақты дәлелдер келтіре отырып көрсетеді. Тіпті екеуіндегі мұң мен зар да ұқсас екенін жазады: «Дулаттағы әлеуметтік Мұң – қазақ санасында бұрын болмаған жаңа күй, жаңа сарын. Әуелден бар ел айырылғанның зары, жерден кеткеннің сағынышы, жаудан көрген жапаның ыза-наласы, қара орман, қарындастың қайғысы емес, мынау – бауыры бүтін, бас аман, елде, жерде отырып елдіктен кетудің күйігі» [4; 227].

Уақыт өте келе бұл сарын Абайға да көшкен: «Абайдағы зар – адамнан басталады. Тұтастарының надандығын, күйкілігін, алауыздығын, ынтасыздығын, пәлеқорлығын, кербакқан берекесіздігін... мінеуден басталады. Пенденің құлқы түзеліп, көкірегіне ғылым, білім шам жаққанда ғана заман оналмақ, қазақ теңелмек, Абай шығармашылығының әлеуметтік пафосын айқындаған – осы сенім» [4; 227].

Сыншы екі ақын арасындағы байланысты былай түйіндейді: «Абай жаңа поэтикалық тіл жасақтады дедік. Оның бұл жөнінде де ең жақын кеңесшісі – Дулат болғаны күмәнсіз» [4; 227].

Тұрсынжан Шапай: «Дулат – Абайдың ризашылығына анық лайық ақын еді. Дулат кемеңгер інісінен мадақ дәметуге толық хақылы кісі еді. Есіл жырау, керісінше, Бұқар бабасы, Шортанбай замандасымен бір сапта данышпан ізбасарынан аяусыз «сөгіс» естіді! Жетілген, толған, озған шәкірттің, ұлы дарынның астамсуы емес (болса да, айып емес), бұл «сөгіс» – поэтикалық ұлы реформаның декларациясы еді» - деп Абайдың ақындар шығармашылығы туралы айтқан сыны жөнінде өз пікірін білдіреді. «Ал бұл жарияның формасы – сөгіс бола ма, мадақ бола ма, мәселе онда емес. «Өлеңі бірі – жамау, бірі – құрауды» Абай анықтап өзі айтпаса да, Абай шығармашылығының рухы, жаңа поэтикалық мәдениеттің шырқау биігі айтар еді. Бұл – ескіні жерлеу емес, жаңаны жарлау. Ал, жарнаманың тілі жақынды, жатты танымайды – жарық дүниеге жаңа шығу керек!», - деп сөз соңын түйіндейді [4; 227].

Сыншының абайтану ғылымында орны ерекше еңбегі - «Шын жүрек – бір жүрек» мақаласы. Онда ақынның «Сен мені не етесің?» атты ерекше өлеңі жан-жақты талданады. Т.Шапай: «...Өрнектелген сезім сипатының оқшаулығына орай, «Сен мені не етесіңнің» мазмұндық, пішіндік тұрпаты да өзгеше жаратылысымен қайран қалдырады. Ұйқас-ырғақ жүйесі, әуендік-интонациялық сазынан тартып, шумақтық құрылымы, композициялық бітіміне дейін тосын. Қайталап оқыған сайын, жаңа ашылған ғажайып құбылып, түлеп, көздің жауын алады да тұрады...», - дейді өлең құрылысы мен болмысына тамсана [5; 92].

Әдеби сыншы ақын өлеңінің сындырылған тармақтарын, ұйқас түрін, сезімдер иірімін, көркемдік ерекшелігін зерттеп, тарқата келіп: «Осылайша, лирикалық монолог — диттегеніне жетпеген, үмітіне алданған қаяу көңілдің өзек ертер сыры, жан сергелдеңін, жүрек дертін жеңе алмай санасы санға бөлінген пенденің ішкі дүние аласапыранын қалтарыссыз жайып салып, толассыз ақтарған өксікті күйі болып өріледі» - деп ойын қорытындылайды [5; 98].

Абайдың өзіне дейін тумаған, одан кейін қайталанбаған туындысы жөнінде: «Адам жанының бар қалтарысын тінтіп, күллі бүкпесін жазған бұл дәрежедегі психологизм қазақ өлеңінде Абайға дейін болмағанын білеміз. Осы тұрғыдан қарағанда, «Сен мені не етесің» Абайдың өз шығармашылығында да оқшау тұрған дүние», - деп лайықты бағасын береді [5; 100].

Г.Пірәлі қазіргі қазақ әдебиеттануындағы абайтану саласына соңғы жылдары қосылған соны серпін, жаңа сөз абайтанушы ғалым Тұрсынжан Шапайдың «Шын жүрек – бір жүрек» атты еңбегінен байқалатынын айтады. Осы еңбектің әр бөлімін өзінің абайтану саласы жайындағы зерттеуінде талдай отырып, әдебиет сыншысының стиль даралығына да назар аударады: «Ғылыми еңбектің жазылу стилі де тосын. Бейне бір ақындардың толғау, эсселері секілді. ...Эсселік леп ескен жұмыста керемет бір лирикалық лебіз, жүрек жылытарлық күрделілік, тамыры тереңге тартқан білімпаздық, қойнауы қатпар-қатпар ойлылық – әрбір сөз, сөйлем, тіркестегі тұнып тұрған тереңдіктен танылады, мазмұннан мен мұндайды» [2; 177].

Тұрсынжан Шапайдың «Шын жүрек – бір жүрек» атты кітабын Абай шығармаларын зерттеу мен зерделеуде абайтану ғылымына өзіндік тосындығымен келген еңбек деуге болады. Ақынның шығармашылық келбетін, өлеңдегі Абай мен өмірдегі Абайдың ара қатынасын тереңнен толғап, ақындық және ғалымдық көзқараспен шынайы дара тұлғасын ашуға тырысқаны байқалып тұр. Мысалы, автор «Аңыз бен тұлға» атты эссесінде: «...Абайдың өмірінен бар білетінін, өлеңінен бар түйсінгенінді парықтасаң, анық Абайдың дидарында осы екі әлемнің (өмір – өлең) нұры бірдей тоғысқанын көресіз. Өмірдегі Абай адамшылыққа, махаббатқа өлеңдегі Сыңарымен бірге жетілмек ниетін танысыз. Әрине, өлеңдегі абайдың жетілуіне кедергі жоқ. Өмірдегі Абайдың аяғын тұсаған... Ұлы адам – тіршілікте пенде» - деген секілді салыстырулар арқылы бейнелеген [3; 11].

Т.Шапайдың шығармаларына назар аударсақ, шытырман оқиға мен шиеленіске толы, ұзақ жазылған дүниелер жоқ. Автордың басты ерекшелігі – туындыларындағы ықшамдық. Шағын ғана дүниемен келелі мәселе көтеру, салмақты пікір білдіріп, оқырман қауымға үлкен ой тастай білу – асқан шеберлік. Сыншы күлдіре отырып, терең ойға батырады, кейде жылатады. Себебі, өз көргені мен сезгенін суреттеп отырып, өміріміздегі қарама-қайшылықтарды санамалап, өз бейнемізді көз алдымызға келтіріп отырады. Бұның барлығын сәйкесінше, ащы мысқылмен жаныңа батыра баяндайды.

Тұрсынжан Шапай – қазақ әдеби сынында даралығымен, қайталанбас айрықша жазу стилімен, ойлау жүйесімен ерекшеленетін тұлға. Оның ғылыми, сыни мақалалары мен эсселері қазақ әдеби сынына, абайтану ғылымына жаңа леп, жаңа өрнек әкелді. Сыншының зерттеулері, қаламынан туған еңбектері сонысымен құнды, көркемдік ерекшелігі жоғары әрі мазмұндық салмағы басым. Сол себепті зерттеушінің шығармашылығы мен ғылыми еңбектері әлі де талдау мен саралауды талап етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жұртбай Т. Тұрсынжан ұстанымы: Эссе // Қазақ әдебиеті. – Алматы. <https://qazaqadebiety.kz/>
2. Пірәлі Г.Ж. XX ғасырдағы қазақ әдебиеттануы (1920-2005): Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016. – 309 б.
3. Шапай Т. Екі томдық таңдамалы шығармалар жинағы: Т.1. Эссе. Әдеби сын. Зерттеу. – Алматы: «Арда+7», 2017. – 424 б.
4. Бабатайұлы Д. Б Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, мысал өлеңдер. Зерттеулер, пікірлер. – Алматы: «Ана тілі», 2013. – 296 б.
5. Шапай Т. Шын жүрек – бір жүрек: әдеби-сын, зерттеу, эсселер. – Алматы : Жазушы, 1999. – 222 б.